

УДК 2-722.5:279.17

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.3.1>

Орловський Роман Володимирович,

аспірант ОП «Релігієзнавство»

Інституту соціально-гуманітарного менеджменту

Національного університету «Острозька академія»

orcid.org/0000-0002-6924-3866

orv1979@gmail.com

Куриляк Валентина Василівна,

PhD, доцент,

доцент кафедри філософії, теології та історії церкви

Українського гуманітарного інституту

orcid.org/0000-0001-5245-9700

v.kuryliak@ugi.edu.ua

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ РЕЛІГІЙНИХ ПЕРЕКОНАНЬ ЗАСНОВНИКА ТОВАРИСТВА ВАРТОВОЇ БАШТИ ЧАРЛЬЗА ТЕЙЗА РАССЕЛА

Дане дослідження є продовженням наукових пошуків, які були зроблені попередньо щодо періоду дитинства та юності Чарльза Тейза Рассела, який є засновником Товариства Вартової Башти. Мета цього наукового пошуку полягає у детальному аналізі духовного становлення Чарльза Тейза Рассела. Цей визначний етап свого життя майбутній релігійний діяч пройшов у період з 1869 по 1875 рр. У роботі описано зустріч Рассела з поглядами адвентистів через Джонаса Веднала та представлено постулати, з якими Рассел був згодний та незгодний. Ідентифіковано представників адвентистів (нащадки руху Вільяма Міллера), з якими Рассел спілкувався та активно співпрацював. Представлено методику дослідження Святого Письма, яку використовували прихильники Рассела. Проаналізовано окремі уривки з історичної книги Олександра Макміллана, який був товаришем, однодумцем та співником Чарльза Рассела в контексті релігійної активності. Оцінено рівень допомоги, яку отримували прихильники Рассела через Джорджа Сторрса та Джорджа Стетсона. Проаналізовано листування, яке було між Сторрсом, Чальзом Расселом та його батьком. Розглянуто питання релігійної ідентифікації Джорджа Сторрса та Джорджа Стетсона, які були адвентистами за релігійною приналежністю. Проаналізовано причини, чому Рассел заперечував факт приналежності Сторрса та Стетсона до адвентистського руху. Досліджено вклад Венделла, Сторрса та Стетсона у розбудову доктринальної системи Рассела. Звернуто увагу на особистісні характеристики Рассела, які вплинули на прийняття ним тих чи інших доктрин. Висновки вказують на те, що спроби Олександра Макміллана, товариша і співробітника Рассела, висвітлити його унікальну релігійну ідентичність у відриві від тих, з ким він духовно зростав, є безпідставними. Тому стверджується, що Рассел був людиною свого часу, підпав під вплив есхатологічних очікувань розколу міллеритів, мав тісні зв'язки з окремими адвентистами, які не вірили у вічні муки та Трійцю, зокрема в божественну природу Христа. Усі ці ідеї можна простежити в доктринальній системі сучасних представників Товариства Вартової Башти.

Ключові слова: церква адвентистів-християн, Свідки Єгови, Джонас Венделл, Джордж Сторрс, Джордж Стетсон.

Orlovskiy Roman,

*Postgraduate Student at the Educational and Scientific Institute
of Social and Humanitarian Management
National University "Ostroh Academy"
orcid.org/0000-0002-6924-3866
orv1979@gmail.com*

Kuryliak Valentyna,

*PhD, Associate Professor,
Senior Lecturer at the Department of Philosophy,
Theology and Church History
Ukrainian Institute of Arts and Sciences
orcid.org/0000-0001-5245-9700
valentina.kuryliak@gmail.com*

THE HISTORY OF THE FORMATION OF THE RELIGIOUS BELIEFS OF THE FOUNDER OF THE WATCHTOWER SOCIETY, CHARLES TAZE RUSSELL

This study is a continuation of scientific research that was done previously on the period of childhood and youth of Charles Taze Russell, founder of the Watchtower Society. The purpose of this scientific research is a detailed analysis of the spiritual development of Charles Taze Russell. The future religious figure passed this important stage of his life in the period from 1869 to 1875. The work describes Russell's encounter with Adventist views through Jonas Vednal and presents postulates with which Russell agreed and disagreed. Representatives of Adventists (descendants of the movement of William Miller) with whom Russell communicated and actively collaborated were identified. The methodology of studying the Holy Scriptures, which was used by Russell's supporters, is presented. Separate passages from the historical book of Alexander Macmillan, who was a comrade, like-minded and accomplice of Charles Russell in the context of religious activity, are analyzed. The degree of assistance that Russell's supporters received through George Storrs and George Stetson was assessed. The correspondence that was between Storrs, Chalse Russell and his father was analyzed. The issues of religious identification of George Storrs and George Stetson, who were Adventists by religious affiliation, are considered. The reasons why Russell denied the fact that Storrs and Stetson belonged to the Adventist movement are analyzed. The contribution of Wendell, Storrs and Stetson to the development of Russell's doctrinal system is studied. Attention is drawn to Russell's personal properties, which influenced his acceptance of certain doctrines. The findings indicate that the attempts of Alexander Macmillan, Russell's friend and collaborator, to highlight his unique religious identity in isolation from those with whom he grew up spiritually are unfounded. Therefore, it is argued that Russell was a man of his time, influenced by the eschatological expectations of the Millerite schism, and had close ties with certain Adventists who did not believe in eternal torment and the Trinity, particularly in the Divine. the nature of Christ. All these ideas can be traced in the doctrinal system of modern representatives of the Watchtower Society.

Key words: Advent Christian Church, Jehovah's Witnesses, Jonas Wendell, George Storrs, George Stetson.

Вступ. Дане дослідження є продовженням до статті, яка була опублікована у четвертому випуску Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, серія історичні науки у 2022 році. Перша частина була опублікована під назвою «Дитинство та юність Чарльза Тейза Рассела – засновника товариства Вартової Башти» (Куриляк, Орловський, 2022). У другій частині дослідження автори роблять акцент на духовних пошуках лідера майбутніх представників релігійної організації Свідків Єгови. Наразі організація нараховує більше ніж 8,5 мільйонів представників

у 239 країнах світу з релігійним центром в Нью-Йорку. З XIX століття Свідки Єгови присутні на території України. Станом на 2014 рік вже було зареєстровано понад 1030 громад (Свідки Єгови, 2014). Як зазначено на сайті представників Сторожової Башти кількість служителів, які навчаються Біблії 127 378, а громад станом на 2022 рік зареєстровано 1429 громад (Jehovah's Witnesses Around, n.d.). Динаміка росту кількості громад Свідків Єгови в Україні мотивує дослідників звернути увагу на релігійну організацію, особливо на їх засновника Чарльза Тейза Рассела (1852–1916). Саме тому аналіз

його духовних сенсів і мотивів дозволить частково зрозуміти його сучасних послідовників. Це допоможе визначити основи релігійної ідентичності Рассела і майбутніх його послідовників. Отже, **мета** даного дослідження простежити шлях духовного становлення Чарльза Тейза Рассела за період з 1869 по 1875 рік.

Джерельна база дослідження. В основу даного дослідження покладено наступні праці. Перша – це біографія Рассела, яка була опублікована у 2014 р. Книга під авторством Б. Шульца містить низку документальних джерел про життя Рассела та осіб з якими він мав безпосередні контакти. Водночас дисертація Д. Зігмунда (Zygmunt, 1967), хоч була опублікована ще в 1967 р. не втратила актуальності до нашого часу, оскільки містить низку фактів та аналіз документів часів Рассела, одночасно проводячи аналогії із рухом Вільяма Міллера. Книга Дж. Пентона (Penton, 2015) прослідковує вплив постатей з якими співпрацював Рассел на формування його релігійного світогляду. Книга Ф. Зідека (Zydek, 2016) містить опис життя Чарльза Рассела розподілений по роках і єдиною працею такого типу. Однак варто зазначити, що опис ранніх років життя та діяльності Рассела часто подається без посилань на джерела, а деякі описані події знаходяться у невідповідності з достеменно відомими фактами. Книга С. Редекера (Redeker, 2006), як праця конфесійного спрямування, що містить не лише опис життя та діяльності Рассела, але й має розділи апологетичного характеру, де описуються відповіді на аргументи критиків релігійних поглядів та діяльності власне головного героя.

Праця «Детальна біографія С. Т. Рассела» польською мовою розміщена на сайті Світського місійного руху «Епіфанія», який до сьогодні намагається притримуватися автентичного вчення Чарльза Рассела (Szczegółowy życiorys, n.d.), не є науковим дослідженням, однак ми намагаємось звертати увагу у цій роботі на аспекти, які можна підтвердити першоджерелами. У вітчизняному релігієзнавстві висвітлює духовний розвиток Рассела – праця Яроцького «Пізній протестантизм» (Яроцький, 2008), у розділі присвяченому Свідкам Єгови. У такого типу працях духовний розвиток Рассела описаний не деталізовано, а в загальних рисах. Однак як визнає З. Нокс, станом на 2018 рік історіографія Свідків Єгови має

недостатню кількість наукових праць, які б ґрунтовно описували постать Чарльза Рассела, засновника Товариства Вартової Башти (Кнох, 2018: 9). Також у вітчизняній релігієзнавчій науці не значна кількість праць присвячена Расселу, серед яких можна виділити роботу під редакцією П. Яроцького, у розділі присвяченому історії, віровченню та діяльності релігійної організації Свідків Єгови. Саме тому поточне дослідження доповнить релігієзнавчу науку, щодо постаті цього релігійного діяча.

Серед праць написаних Чарльзом Расселом та його сусасників, які будуть у нагоді в нашому дослідженні можна виділити наступні. Наприклад, Чарльз Рассел написав автобіографію свого становлення, яка була вперше опублікована 1890 році (Russell, 1890). Текст був написаний, коли Рассел вже став незалежним релігійним діячем та президентом Товариства Вартової Башти. Автобіографія була передрукована у 1894, 1906 та 1916 рр. (Russell, 1894; Russell, 1906; Russell, 1916). Цінним свідченням є його власне пояснення розриву зв'язків із редактором газети «Вісник Ранку» Нельсоном Барбуром у липня 1879 р. (Schulz, 2014) та свідчення Маргарет, рідної сестри Чарльза Рассела опубліковане у 1907 р. Важливою є книга Олександра Макміллана (Macmillan, 1957), товариша та співробітника Рассела починаючи з 1900-х років. Також корисними будуть інші праці Рассела, де він особисто описує своє життя та діяльність в окремих епізодах. Щодо контактів Чарльза Рассела та його батька Джорджа Сторрса, будемо посилалися на періодичне видання, яке публікувалося в кінці XIX ст. під назвою «Дослідник Біблії» (Bible Examiner).

Ключова термінологія дослідження. Адвентисти – сукупність груп, які були нащадками руху, що виник в американському протестантському середовищі та діяв в період з 1830 по 1844 роки. В результаті очікування Другого приходу Христа. Кульмінацією руху стало 22 жовтня 1844 року. Це дата згідно інтерпретації міллеритів мала стати закінченням періоду 2300 «вечорів-ранків» з книги Даниїла. Нащадками міллеритського руху стали наступні спільноти: 1) адвентистська євангельська церква, 2) церква адвентистів-християн, 3) церква адвентистів сьомого дня, 4) релігійна спільнота «союз життя і приходу» та 5) адвентисти прийдешнього віку. Кожна з цих груп мала свої

доктринальні особливості, однак всі визнавали своє міллеритське походження. Зауважимо, що спектр адвентистських груп у 1870-х рр. був досить широкий, і було багато дебатів між різними групами. Водночас можна стверджувати, що всі ці групи мали спільне походження від руху міллеритів, який розділювався у наступні роки після 1844 р на низку релігійних груп адвентистів (Knight, 2010).

Основні результати дослідження. Рассел не одноразово у своїх проповідях згадував кризовий період, який він пережив під час своїх духовних пошуків. Коментуючи свій стан, зазначив: «Відмовившись від вчення про вічні муки, я був схильний відмовитися і від Біблії» (Russell, n.d.: 752). Таким чином Чарльз став розглядати Біблію як «основу ірраціональної теорії», у якій Бог був зображений як «демон найгіршого типу, якого тільки можна собі уявити» Відмовившись від вчення про вічні муки, я був схильний відмовитися і від Біблії» (Russell, n.d.: 752). Однак, він не втратив віру в свого Творця і продовжував молитися про духовне просвітлення. Він пройшов через тривалий процес пошуку відповідей на питання, які його турбували, звертаючись до релігій Сходу. В результаті зробив висновок, що східні релігії є «нелогічними, нерозумними, незадовільними» (Russell, n.d.: 752). Через таку безперспективність своїх намагань у релігійній сфері він вирішив зосередити свої зусилля на розвитку сімейного бізнесу, який він поділяв зі своїм батьком Джозефом Расселом. Продовжуючи пошуки істини, згодом він зробив для себе наступний висновок: «що спочатку загрожувало стати повною руйнацією його віри в Бога і Біблію». Рассел згодом описував, що пережите розчарування допомогло йому, і замість того щоб відмовитися від віри в Бога та Біблію, він отримав досвід через який зруйнувалася його впевненість у доктринах, які були створені людьми. На його думку системи неправильного тлумачення Біблії вводили людей в оману. Згодом Чарльз усвідомив, що кожне віровчення містило деякі елементи істини, однак у цілому кожне віровчення на його думку суперечило Божому Слову. Тому пережите розчарування у процесу своїх духовних пошуків Рассел описав як «Боже провидіння» (Russell, 1890: 3).

Рассел досить детально описує випадок свого життя, подію, яка надала духовним пошукам нового поштовху. Починає він свою

розповідь наступним чином: «Серед інших теорій я натрапив на адвентизм» (Russell, 1890: 3). У 1869 році одного вечора коли 17-річний Чарльз проходив повз магазин, що належав його сім'ї, він почув спів релігійного гімну, що лунав з підвалу одного з сусідніх будинків (Sing to Jehovah, 2010: 22–23). Приведемо слова Рассела щодо тих обставин: «Здавалося б, випадково одного вечора я заскочив до загороженої, брудної зали, де, як я чув, відбувалися релігійні служби, щоб перевірити, що за жменька там зібралася, і чи може запропонувати щось більш розумне, ніж віровчення великих церков». Так, Рассел познайомився із поглядами «Других адвентистів». Проповідь читав м-р Джонас Венделл» (Russell, 1890: 3–4). Звернемо увагу, що під назвою «другі адвентисти» (Second Adventists), малася на увазі не церква адвентистів сьомого дня (АСД), а інша конфесія під назвою церква адвентистів-християн (Advent Christian Church). Цю інформацію подає книга «Свідки Єгови: проголошувачі Божого царства» (далі – «Проголошувачі») (Jehovah's Witnesses: proclaimers, 1993: 43), яка була видана Товариством «Вартової Башти» у 1993 році. Ті самі відомості можна знайти на онлайн-ресурсі «Індекс публікацій Товариства «Вартова башта» 1986–2023» (Advent Christian Church. n.d.).

Цікаво, що до версії духовної автобіографії 1894 року, Рассел додає наступне: «таким чином, я зізнаюся у боргу перед адвентистами, а також перед іншими конфесіями» (Russell, 1894: 95). Б. Шульц стверджує, що Рассел та Венделл мали неодноразове спілкування та проводили дискусії (Schulz, 2014: 63, 78), хоча Рассел зміст самих дискусій не згадує. Те, що між ними розвинулися дружні стосунки дослідник посилається на слова Рассела, щодо цього адвентистського проповідника – «мій друг Джонас Венделл» (Russell, 1894: 98).

У той період у Рассела проблемним питанням була доктрина вічно палаюче пекло. Саме в цьому контексті Рассел наголошує, що адвентизм допоміг йому позбутися низки помилок та лжевчень. Б. Шульц наголошує, що пастор Венделл, або інший адвентист, дав Расселу книгу «The Scriptural Question Book» (Carpenter, 1910) опубліковану церквою адвентистів-християн у 1850-х роках (Schulz, 2014: 78). Книга містила ідеї кондиціоналізму, віру в умовне

безсмертя людської душі та те, що покаранням для нечестивих буде вічне знищення, а не безколючні муки у пекельному вогні, включаючи ідеї антитринітарного адвентизму. Оскільки Рассел не вказує на цю книгу прямо, Б. Шульц аргументує свою думку тим, що той у своїх працях перефразовував частини та словесні ілюстрації з подарованої йому книги.

Рассел задавав Венделлу чимало питань. Деякі відповіді Венделла задовільнили Рассела, деякі – ні, а інші спонукали до дискусії. Розмови були насамперед зосереджені на питанні божественної справедливості та вічних мук. Також Рассел початково ознайомився з поясненнями пророчих книг Даниїла та Об'явлення, які проповідували адвентисти-християни. Джонас Венделл з 1869 р., проповідував про те, що 1873 рік є датою Другого Приходу Христа, яка була вирахована на основі інтерпретації числових пророчих періодів апокаліптичних книг Біблії. Зауважимо, що церква адвентистів-християн визнавала Біблію своїм єдиним авторитетом та одночасно відкидала поширені у християнському світі погляди щодо доктрин, які були неприйнятними для Рассела, а саме: вчення про передвизначення обраних, одних для спасіння інших для загибелі, зокрема вчення про нескінченність мук грішників (*Declaration of Principles*. n.d.).

Знайомство з цією групою адвентистів було для Рассела достатнім, щоб за його словами «відновити мою хитку віру в Божественне натхнення Біблії і показати, що записи Апостолів і Пророків нерозривно пов'язані між собою» (Russell, 1890: 3–4). Оскільки Рассел раніше не міг узгодити Біблію як Слово Боже та доктрину вічних мук, то ідеї кондиціоналізму для Рассела стали основою довіри до Біблії, як божественного одкровення. Згодом Рассел описував свій досвід навернення довіри до Біблії наступним чином. Розчарування у традиційних поглядах згодом дало можливість повернутися до дослідження Біблії з новим підходом. Іншими словами, перед самим дослідженням, він мав пережити досвід коли «кольорові окуляри віри повністю розбиті», а його розум став вільний від довіри до будь яких церковних віросповідань та аргументів написаних людьми (*Hope an Outgrowth*, 1914: 378). Він наголосив, що причина всіх його труднощів полягала у слідуванні сатанинському обману, який був застосований

до Єви в раю: «Ні! Ви не помрете!» (Буття 3:4). Коли Рассел усвідомив, що Біблія не вчить ідеї природного безсмертя людської душі та вічних мук грішників, то з тих пір для нього ця фундаментальна книга християнської релігії стала «освітленою, величною, гарною, гармонійною». Він почав її сприймати як справжнє Боже слово (*Hope an Outgrowth*, 1914: 378).

Також Рассел підмітив при цьому, що у тих адвентистів, з його точки зору, «виклад Писання був не зовсім ясним, і ... це було дуже далеко від того, чому ми тепер радіємо». Також він сказав, що тоді «адвентизм не допоміг мені у відкритті жодної істини» (Russell, 1890: 3–4). Виникає питання: Рассел з однієї сторони говорить про те, що адвентизм навірнув його до Біблії, показав її гармонію, допоміг в усуненні певних неправдивих вчень, а з іншого боку він не відкрив йому жодної істини. Як це зрозуміти? З іншої сторони у тій церкві він почув вчення, які його здивували: «Я вивчав Біблію з тих пір, як вперше звернув свою увагу на Друге пришестя нашого Господа від Джонаса Венделла, проповідника Другого Пришестя, близько 1869 року, який тоді проповідував, що світ буде спалений в 1873 році». Рассел описав свою реакцію на цю проповідь: «Але хоча він спочатку пробудив мій інтерес до цієї теми, але я її не прийняв ні щодо дати, яку він пропонував, ні щодо події, яку він передбачав» (Russell, 1879). Як ми вказували у попередній статті, Рассел, ще з дитинства переживав за долю багатьох язичників, які не могли почути вістки про спасіння та віру в Ісуса Христа, і тому він не міг прийняти погляду, що знищення землі вогнем (Куриляк, Орловський, 2022).

Також поруч з позитивними моментами у знайомстві Чарльза з церквою адвентистів-християн маємо низку питань, де Рассел з Венделлом був не згодний. А саме щодо вказаної дати Другого Приходу Христа та подій, які повинні при цьому відбутися. Згодом побачимо, що вплив представників адвентизму на розвиток поглядів Рассела насправді був відчутним. Заважимо ще один момент пов'язаний зі словами Чарльза Рассела. У 1869 р. він «наштотхнувся на адвентизм». Звернемо увагу на спостереження Дж. Пентона. Науковець наголошує, що батько Чарльза, Джо-зеф Рассел, почав цікавитись адвентизмом за декілька років раніше, ще у період, коли Чарльз

у підлітковому віці перейшов до церкви конгрегаціоналістів. Дослідник стверджує, що у другій половині 1860-х рр. у періодичному виданні адвентистської спільноти «Союз життя та приходу» під назвою «Herald of Life and the Coming Kingdom» з'являється повідомлення, що Джо́зеф Рассел надсилав листи в редакцію цього журналу (Penton, 2015: 14, 402). Також спостерігаємо активну діяльність батька Рассела у спілкуванні та листуванні з колишнім лідером Міллеритського руху Джорджем Сторрсом.

Далі Чарльз Рассел пише: «те, що я почув, спонукало мене до моєї Біблії та вивчення з більшим завзяттям і увагою, ніж будь-коли раніше, і я завжди буду дякувати Господу за це керівництво; бо хоча адвентизм не допоміг мені знайти жодної єдиної істини, він дуже допоміг мені відучитися від помилок, і таким чином підготував мене до істини». Також Рассел казав: «те, що я почув, відправило мене до моєї Біблії для вивчення з великим завзяттям і турботою, ніж будь-коли раніше, і я завжди буду дякувати Господу за керівництво». Також він вважав, що адвентизм допоміг йому у «в усуненні помилок і тим самим підготував мене до сприйняття істини» (Russell, 1890: 3–4).

Маючи значний інтерес до дослідження Святого Письма, Рассел та «кілька інших осіб, які шукали істину в Піттсбурзі та в Аллегейні», це пригород Піттсбурга, штат Пенсильванія, утворили групу з вивчення Біблії. Макміллан додає, що у цю невелику групу увійшли його знайомі, деякі з яких були його партнерами по бізнесу. Також до цієї групи належали; батько Чарльза, Джо́зеф Рассел та Маргарет, рідна сестра Чарльза Рассела. Ця група збиралася щотижня у неділю. Рассел узяв за мету проводити «безпосереднє вивчення Біблії без будь-якого розгляду усталених віровчень» різноманітних конфесій (Macmillan, 1957: 20; Russell, 1879).

Рассел повернувшись до Біблії розмірковував: «можливо, я не віддав належного Біблії; можливо, я несвідомо приписав Біблії вчення символів віри». З тих пір він почав вивчати Біблію зовсім інакше, не намагаючись прив'язуватись до будь-якого віровизнання. Він цей стан описав наступним чином: «я перестав намагатися вчити Бога і прагнув навчатися у Бога через Його Слово, ведене Його Святим Духом» (Russell, n.d.: 752).

Метод вивчення біблійних доктрин у групі Дослідників Біблії під проводом Чарльза

Рассела у 1870-х рр. описує співробітник та товариш Рассела, Олександр Макміллан, який приєднався до релігійного руху, започаткованого Чарльзом Расселом, дещо пізніше – на початку 1900-х років. «Хтось порушував питання, воно обговорювалося, далі відкривалося все Писання на цю тему, і, коли учасники дискусії переконувалися в узгодженості цих текстів, вони формулювали свій висновок і викладали його письмово» (Macmillan, 1957: 20).

Саме цей метод дослідження нерідко згадується у публікаціях Свідків Єгови за останні десятиліття (1975 Yearbook, 1974: 35–36; An Attack Coming, 2020: 3; Jehovah's Witnesses proclaimers, 1993: 44; Let Us Compare, 2006: 13; O God, Send Out, 2000: 12–13; True Christians Respect, 2012: 8). Дослідник Б. Шульц, не відкидаючи твердження Макміллана, зауважує, що не бачить підстав вважати, що цей метод дослідження, яким користувалася ця група, що збиралася у Піттсбурзі та в Аллегейні у першій половині 1870-х рр., був зафіксований Чарльзом Расселом. При цьому Шульц підкреслює, що Рассел з дитинства цікавився дослідженням Святого Письма за допомогою біблійної симфонії. На цей момент ми також звертали увагу у попередній статті (Куриляк, Орловський, 2022).

Однак, подібні поради можна спостерігати у ранніх працях Рассела у книзі Свідків Єгови «Боже Царство править!» (2014: 18). Згадується джерело, в якому подається порада Рассела для його однодумців, які збиралися для вивчення Біблії у 1882 р. у різних американських містах: «Не важливо, чи серед вас є хтось освічений або здібний. Нехай кожен принесе із собою власну Біблію, папір та олівець і намагається якомога ліпше користуватися біблійною Симфонією. Виберіть для себе тему, попросіть, щоб Дух допоміг вам її зрозуміти. Потім читайте, обдумуйте, порівнюйте вірші з віршами, і це, безперечно, приведе вас до правди» (Assembling Together, 1882).

Рассел намагався робити наголос на відмові від документів визнання віри різних протестантських церков США. Зокрема, це простежується у питанні двох варіантів дослідження Біблії. Він вважав, що є два методи для пізнання біблійної істини. Перший він описав так: «шукати серед усіх поглядів, пропонованих сектами різних церков, і брати з кожної з них

ту частину, яку можемо визнати за правду». Однак цей метод дослідження Рассел назвав «нескінченною працею», оскільки «труднощі, на які можна натрапили в такому методі, полягали б у тому, що коли б наше розуміння було викривлене та перекручене або через упередження нахилене в якийсь бік..., то це завадило б нам зробити правильний вибір, і ми могли б вибрати помилку і відкинути правду». Тому він робить такий висновок: «Цей метод попровадив би нас до лабіринтів плутанини та замішання» (Рассел, 2020: 11–12).

Однак Рассел розглядав й інший метод дослідження Біблії: «це відвернення наших розумів від будь-якого упередження, щоб ми пам'ятали, що ніхто не може знати більше про плани Бога, аніж Він Сам сказав у Своему Слові, і що вони були відкриті людям покійного й лагідного серця». Рассел наполягав: «лише на Святе Письмо» (references are to Scripture only), коли «великий Автор буде провадити нас до зрозуміння, коли настане властивий для цього час, вживаючи різні передбачені в божественний спосіб помічні засоби» (Рассел, 2020: 12).

Результати діяльності цієї групи з Дослідження Біблії, Рассел описує наступним чином. Насамперед він зі своїми однодумцями усвідомили цілісність та гармонійність різних частин Біблії. Завдяки впливу адвентистів Джонаса Венделла, в 1870 р. Рассела та його групи однодумців виникло одностайне переконання, що вони живуть «наприкінці епохи Євангелія», тобто в останні часи перед Другим приходом Ісуса Христа. Процес дослідження у групі Рассела тривав з 1870 до 1875 роки. Рассел називає це періодом «постійного зростання благодаті, знання та любові до Бога та його плану» (Russell, 1890: 3–4).

Також вони прийшли до поняття «Реституції» (з англ. «відновлення»), яке розглядалося як «Божий план любові», який дає шанс на відновлення та спасіння всім людям. Згідно цього погляду усі люди, які жили протягом історії світу, у тисячолітньому царстві піднімуться з могил після воскресіння померлих, які протягом цього періоду зможуть пізнавати Божу правду та навчившись підкоряючись їй у своїх вчинках, словах і думках зможуть повернутися до повної гармонії з Богом. Цей процес Реституції забезпечений жертвовною смертю Ісуса Христа, та його діяльністю як помазаного

Богом Царя у Тисячолітньому царстві. Водночас Рассел підмічав, що тоді вони не бачили чіткої різниці між нагородою, які отримає Церква, що матиме небесну славу з Христом, отримавши духовну, безсмертну, божественну природу, та буде займатися справою Реституції для блага народів світу. Натомість народи світу очікують результати роботи Реституції наприкінці тисячолітнього царства, а саме відновленої та досконалої людської природи, якою володіли в раю прабатьки Адам і Єва.

Однак Рассел зазначав, що вони почали розуміти Божий план саме у загальних рисах, оскільки, Рассел сумнівався чи отримають воскресіння в тисячолітті померлі немовлята та люди з вадами розуму. Однак Рассел зазначає, що з 1873 року він почав досліджувати тему реституції у більш чіткому розумінні викупної жертви Христа, як відповідної ціни заплаченої за гріх Адама. З того часу Рассел став повністю переконаний, що воскресіння у тисячолітньому царстві отримають усі без винятку нащадки Адама і Єви та можливості відновлення розумової духовної та фізичної природи, і врешті-решт наслідують вічне життя. Щодо викупу Рассел був переконаний: «Я знайшов силу й основу всієї надії на реституцію в цій доктрині». У контексті Реституції вони розглядали питання Другого приходу Христа. Ще у 1969 році Рассел не сприйняв погляд Венделла, що ця подія відбудеться у 1873 році коли спасеться маленька кількість віруючих святих, а увесь світ буде спалений вогнем (Russell, 1890: 3–4).

Рассел розповідає, що в ході досліджень вони усвідомили різницю між «нашим Господом як «людиною, яка віддала себе», і Господом, який прийде знову, духовною істотою». Група зрозуміла, що Христос своєю жертвою на хресті, віддав як плату своє людське тіло, свою досконалу безгрішну людську природу, а при воскресінні не взяв цю природу назад. Навпаки Бог воскресив його у безсмертному, духовному тілі невидимому для людських очей. Подібним чином другий прихід Христа відбудеться як «злодій в ночі», тобто таємно, непомітно для усього людства. І тільки поступова поява ознак виконання пророцтв та настання благословень тисячолітнього царства нададуть можливість усвідомити Його невидиму присутність. Саме ідея невидимого приходу Христа стала поєднуватися з його поглядом на тисячолітнє царство.

Щодо поглядів адвентистів, Рассел розповідає, що вони були «дуже засмучені через помилку Других адвентистів», які вважали, що Христос повернеться в 1873 або 1874 роках у людському видимому тілі, і що сам другий прихід буде видимою подією для всіх, під час якого буде знищене все людство, окрім «Других адвентистів». Також Рассел наголосив, що встановлення дат другого приходу та розчарування, які за ними слідували, «грубі ідеї взагалі мети та способу Його пришествя» принесло докір від суспільства, тим хто їх встановлював. Також американське суспільство сприймало таких осіб, як фанатиків, зокрема групу Рассела, які також очікували скорого настання Божого царства. Згодом, у 1877 році неправильні погляди «Других адвентистів» щодо мети та способу Другого приходу Ісуса Христа спонукати Рассела до написання брошури «Мета і спосіб повернення нашого Господа» (Russell, 1890: 3–4).

Повернемося до твердження Олександра Макміллана, щодо процесу дослідження у цій групі Рассела. Макміллан пише, що дослідження поступово дозволило цій групі розробити ті погляди, які згодом стали основою цілісної доктринальної структури: «Їх висновки прийшли не відразу. Незабаром вони дізналися, що Біблія ясно вчить, що душа не безсмертна і коли людина помирає, вона насправді мертва, без свідомості, а відплата за гріх – смерть. Це, безумовно, було відхиленням від духовної їжі, яку вони отримували через віровчення, засноване на традиції. Це дозволило їм розрізнити відповіді на питання, які вони ніколи не могли б зрозуміти інакше» (Macmillan, 1957: 20–21). Таким чином Макміллан описав практичне втілення методу, який запропонував Рассел. Зі слів товариша та співробітника Рассела починаючи з 1900-х років можна зробити висновок, що ця група самостійно поступово приходила до певних висновків при дослідженні Біблії. І про жодну, сторонню допомогу цей автор не згадує. Однак, насправді група окрім вивчення Біблії та Симфонії користувалася допомогою сторонніх релігійних діячів.

Водночас сам Рассел прямо вказує на цю сторонню допомогу у розумінні групі його однодумців різних релігійних тем: «І тут слід із вдячністю згадати допомогу, яку надали брати Джордж Стетсон і Джордж Сторрс».

Він розповідає про вплив цих осіб на дослідження, які проводила група його однодумців. «Вивчення Слова Божого з цими дорогими братами вело крок за кроком до зеленіших пасовищ і яскравіших надій для світу» (Russell, 1890: 4). Рассел розповідає, що їхня особиста допомога та опубліковані матеріали допомогли цій групі дійти до кращого розуміння тих поглядів, про які ми згадували раніше. Також, Рассел згадує про те, що у 1872 році він отримав «отримав чітке уявлення про роботу нашого Господа, як нашу ціну викупу» (Russell, 1890: 4).

Автор Б. Шульц також розповідає про те, що окрім Біблії ця група користувалася різними духовними працями, зокрема роботами Джорджа Сторрса. Зауважимо на погляд щодо процесу дослідження групою Рассела. Це нечисленна спільнота під назвою Світський місійний рух «Епіфанія», яка до сьогодні намагається притримуватися автентичного вчення Чарльза Рассела, згадуючи Сторрса та Стетсона зазначає наступне: «клас дослідників Біблії, членом якого був молодий Рассел, стверджував, що він не залежить від усіх церковних догм, але насправді група була в той же час сильно піддана впливу адвентистів» (Przełom w poszukiwaniach, n.d.). Сторрс названий як «відомий адвентистський проповідник» (Przełom w poszukiwaniach, n.d.), Джордж Стетсон – «священнослужитель Церкви адвентистів» (Przełom w poszukiwaniach, n.d.). Подібним чином називає Стетсона література Свідків Єгови: «щирим та захопленим дослідником Біблії та пастором церкви адвентистів-християн у місті Единборо (штат Пенсільванія)» (Jehovah's Witnesses proclaimers, 1993: 45). А от визначити ідентифікацію Сторрса з адвентизмом в літературі Свідків Єгови дещо складніше.

Джорджа Сторрса журнал «Вартова Башта» називає наступним чином, «хто зацікавився проповідями Вільяма Міллера, хто очікував друге пришествя Христа, яке мало відбутися у 1843 році. Протягом приблизно двох років Сторрс активно поширював його погляди на північному сході США. Після 1844 року він більше не встановлював дат приходу Христа, але й не заперечував, коли інші намагались дослідити хронологію» (Working in the "Field", 2000: 28). В іншому джерелі дається довідка, що Сторрс був поєднаний з міллеритами та їхніми наступниками – різними групами адвентистів.

Також у 1863 році Сторрс був серед засновників створення релігійного об'єднання «Союзу життя та приходу» (Life and Advent Union). Таким чином він також належав до міллеритів і мав спілкування з різними адвентистськими групами (Land, 2005: 285–286). Факт створення Сторрсом адвентистської спільноти публікації Свідків Єгови не згадують. Однак, існує наступне свідчення: «Сторрса відштовхнуло вчення адвентистів про те, що нечестивців буде воскресено тільки для того, щоб знов умертвити. Він не знаходив у Біблії підтвердження таким безцільним і мстивим діям Бога. Сторрс і його товариші вдалися до іншої крайності, вони говорили, що нечестивці взагалі не воскреснуть. Хоч їм було важко пояснювати певні біблійні вірші, які стосуються воскресіння неправедних, на їхню думку, такий висновок більше узгоджувався з Божою любов'ю» (Working in the “Field”, 2000: 28). Саме з такими поглядами, що нечестиві не матимуть воскресіння і характеризувалася адвентистська група «Союзу життя та приходу». Часом цю спільноту називали «non-resurrection Adventists» (Bishop, 1876: 367), оскільки вони не вірили у воскресіння певних груп людей. Однак, Стетсона і Сторрса цілком відносимо до адвентизму, якій у другій XIX століття дув досить диференційованим релігійним рухом.

З іншої сторони Рассел на відносить ці дві постаті до адвентизму. Зокрема Джорджа Сторрса, Рассел просто називає редактором періодичного видання «Дослідник Біблії» (Bible Examiner). Причиною цього було наступне. Сторрс і Стетсон не поділяли думку Джонаса Венделла та інших адвентистів-християн, які очікували Другого приходу Христа у 1873–1874 рр. Також вони не вірили, що повернення Христа буде супроводжуватися спаленням світу. Натомість саме ці дві постаті сприяли усвідомленню Расселом ідеї Реституції та можливості людства прийти до повної досконалості у тисячолітньому царстві.

Ідеї Реституції у 1870-х році проповідував Джордж Сторрс. Він роздумував над цією темою наступним чином: «Якщо «всі народи землі» отримають благословення, то чи ж не повинні всі почувти цю добру звістку? Як їм почувти її, адже мільйони мільйонів уже померли? У результаті подальшого дослідження Біблії він дійшов висновку, що є два

класи «нечестивців»: ті, хто свідомо відхилив Божу любов, і ті, хто помер у незнанні». Щодо представників останньої групи Сторрс вважав, що вони будуть воскресені, щоб мати можливість пізнати біблійну вістку та повірити у викупну жертву Христа Ісуса. В результаті, приймуть її та будуть вічно жити на землі. Однак, ті воскреслі люди, які відхиляють біблійну вістку – врешті-решт будуть знищені. Таким чином, як вважав Джордж Сторрс, Бог, воскресивши людину, дасть їй надію отримати вічне життя. Саме тому, він проповідував, що всі нащадки Адама, матимуть надію почувти Божу правду або в цьому житті, або після воскресіння (Working in the “Field”, 2000: 28).

Зі слів Рассела можна припустити, що певний час він був присутній на зустрічах цієї групи з дослідження Біблії. «Господь дав нам багато допомоги в процесі дослідження Його слова, серед яких виділявся наш дорогий улюблений і брат похилого віку Джордж Сторрс, який словом і рукою надав нам велику допомогу» (Russell, 1879). Книга «Проголошувачі» описує вклад Сторрса в пізнання духовних тем Рассела. «Ще на ранньому етапі дослідження Біблії Ч.Т. Рассел ясно зрозумів, що пекло – це не місце, де душа мучиться після смерті. Найімовірніше, в цьому йому допоміг редактор журналу «Дослідник Біблії» Джордж Сторрс» (Jehovah's Witnesses proclaimers, 1993: 127). Наведемо ще два свідчення з цієї книги щодо ідеї Реституції. «Без сумніву, сильна, біблійно обґрунтована позиція Сторрса з питання про безсмертя душі, а також спокутування і здійснення (повернення втраченого через гріх Адама, Дії Апостолів 3:21) мала помітний позитивний вплив на молодого Чарлза Рассела» (Jehovah's Witnesses proclaimers, 1993: 46).

Також Сторрс не визнавав загальноприйняте в християнстві вчення про Трійцю. У своєму журналі «Дослідник Біблії» Сторрс друкував статті релігійного діяча Генрі Грю, якому він сам завдячував розумінням істини про несвідомий стан померлих. У цьому журналі була надрукована серія статей Генрі Грю під назвою «Син Бога», де він описував підлегле і похідне становище Христа у відношенні до Бога Отця. Уривок із цих статей: «таким чином, Біблія є своїм найкращим тлумачем, прямо вчить нас, що він (Христос) не названий Богом у вищому сенсі; бо вище Божество не може бути ні народжене,

ні мати Бога... Тому він (Христос) залежить від іншої істоти, тобто від Отця, від Того, що все під Ним або Він існує «над усім» (Grew, 1848). Тому стверджуємо, що Сторрс вплинув Рассела не тільки у питанні смертності душі, але й також щодо нетринітарної природи Божества.

Також Сторрс був переконаний, що Господню Вечерю потрібно проводити раз на рік у день юдейської Пасхи. За словами Сторрса: «ясно, що щорічна річниця смерті Христа або вбивства істинного пасхального Агнця є істинним і єдиним дозволеним часом для святкування Вечері Господньої» (Storrs, 1877). Саме це також підтверджується у літературі Свідків Єгови, що Сторрс вірив, що «Господню Вечерю слід відзначати щороку 14 нісана» (Working in the "Field", 2000: 28).

Щодо впливу Стетсона, переконаного анти-тринітарія, то Дж. Пентон припускає, що «схоже, Рассел запозичив своє своєрідне, нетринітарне вчення про викуп у Стетсона, який опублікував його в 1872 році, в той же рік, коли Рассел стверджував, що він вивчив доктрину викупу» (Penton, 2015: 16, 403). Також під час процесу дослідження Біблії Рассел та його одностудії усвідомили важливість водного хрещення у дорослому віці шляхом повного занурення, як правдивого способу присвячення себе Богові. Згідно слів рідної сестри Чарльза Рассела Маргарет ця подія мала місце у 1874 р. (Russell, 1979: 12). У свою чергу Б. Шульц згадує про існування твердження, що Рассела хрестив Джордж Сторрс. Однак, дослідник стверджує немає історичних підтверджень цієї заяві (Schulz, 2014: 165).

Спілкування та листування між Джозефом Расселом і Чарльзом Расселом та Джорджем Сторрсом. Джозеф Рассел писав подячні листи у «Дослідник Біблії» (Bible Examiner) впродовж 1874–1875рр. Були подібні подячні листи особисто від батька Чарльза Рассела (Letters March 21, 1874). Також він надсилав кошти (Letters Oct. 22, 1874); Letters February 26, 1876) на розвиток журналу Сторрса. Листи надсилалися спільно від Чарльза та Джозефа Рассела з позначкою «J.L. Russell & Son» (Letters March 21, 1874). Зафіксовано, що декілька разів Сторрс надсилав посилки з літературою на ім'я Джозефа Рассела (Parcels Oct. 22, 1874; Parcels Feb. 26, 1876), та на ім'я «J.L. Russell & Son» (Parcels May 25, 1874; Parcels Nov. 25. 1875).

Молодий Рассел у відповідь писав подячні листи у «Дослідник Біблії». Його ім'я неодноразово згадується серед подячних листів (Letters June 25, 1874; Letters June 20, 1875; Letters Oct. 25, 1875; Letters Nov. 25, 1875).

Зокрема, варто зазначити, що зміст двох листів Джозефа Рассела, які були опубліковані у «Дослідник Біблії» (Bible Examiner). В одному з них за 12 жовтня 1874 року він описав свої враження від того як він відвідав Піттсбург у травні того ж року з теплотою згадуючи про ту зустріч. Він висловлював вдячність Сторрсу «за багато благословень і послуг», які він отримав у розумінні Біблії за посередництвом Сторрса. Зокрема, можна підмітити, саме статті Сторрса опубліковані в його власному періодичному виданні. Рассел згадує з тугою, що Сторрс не мав достатньо коштів для розвитку та публікації свого журналу. Видно з цієї причини Джозеф Рассел неодноразово надсилав у редакцію журналу не тільки листи але й кошти. У свою чергу відповідаючи на цей лист, Сторрс називає Джозефа Рассела «один із наших старших братів», який любить Ісуса, і якого він згадує з християнською любов'ю та повагою (Extracts from Letters, 1874). Також у тому ж листі, опублікованому у жовтні 1875 року Джозеф Рассел бажає Сторрсу здоров'я та наснаги у його духовній праці. Згадується бажання та заклик до читачів журналу підтримати Сторрса в його публікаційній роботі. Він бажає йому багато років життя, і щоб його друковані праці поширювались у світі: «дорогоцінні істини Слова Божого» про які впродовж століть були у забутті через невігластво та забобони (Letters and Extracts, 1875: 62).

Свідчення сестри Маргарет за 1907 р. про сон Чарльза Рассела. Це свідчення говорить про її ставлення до постаті свого брата, а також про властивості його характеру і вдачі. Саме на ранньому етапі духовних пошуків та ревізії своїх релігійних переконань Чарльзу приснився «дуже дивний сон». Хоча Чарльз був дуже практичною людиною, та не був забобонний, тому не надав значення снам та прикметам. Однак на це нічне сновидіння він звернув особливу увагу. Він бачив себе замкнутим у підземному проході і задихався від нестачі повітря, ніби як від отруєння газів. У пошуках виходу він почав наближатися до маленького, але єдиного джерела світла, яке він помітив. Однак згодом

побачив, що його просуванню до мети заважають розпростерті лежачі на підлозі людські тіла, які не перший погляд здавалися начебто мертвими. Однак ретельніше їх обдивившись він зрозумів, що вони насправді ще живі, однак перебувають під впливом отруйного газу. Від побаченого Чарльз раптово прокинувся і почав роздумувати над значенням побаченого. І його осяйнула така думка: ті лежачі люди були одурманені тими самими газами, тобто доктринальними помилками, що й сам Чарльз. І можливо саме Бог спочатку його духовно пробудив, і що мета його життя полягає у тому, щоб пробудити інших одурманених заблудженнями людей та допомогли їм звільнитися (Russell, 1979).

Отже, з групою дослідження Біблії в період з 1869 по 1872 рік, аж до 1876 року за словами Рассела вони постійно зростали в благодаті та знаннях. Ми просунулися від наших перших грубих і невизначених ідей реституції до більш чіткого розуміння деталей, Божий час для більш ясного світла не настав до 1874 року» (Russell, 1890: 4). Згадуючи 1876 р. Рассел наголошував на знайомстві з незалежним адвентистським проповідником, який був близький до церкви адвентистів-християн, Нельсоном Барбуром. Саме співпраця з ним ознаменувала новий етап духовного розвитку Чарльза Рассела та становлення

його як визначного релігійного діяча останніх десятиліть XIX – початку XX століть.

Висновки. Підводячи підсумки вище наведеному, варто відзначити три ключових аспекти. По-перше, духовне розчарування, яке пережив Рассел у своєму житті підштовхнуло його до впевненості, що навколо нього не існує повної істини у віровченнях традиційних християнських церков США і тому він вирішив повернутися до вивчення Біблії не зважаючи на усталені символи віри. По-друге, Рассел був людиною свого часу, а в період його життя та діяльності створювалося багато нових релігійних організацій із розколотого міллітаристського руху, які також вважали себе істинними дослідниками Біблії. По-третє, спроби Макміллана подати групу Рассела в Піттсбурзі, як таку що самостійно при дослідженні Біблії дійшла без сторонньої допомоги до своїх доктринальних висновків можна вважати необґрунтованою. На сьогодні існує викристалізована ідентичність Товариства Вартової Башти, однак на час життя Рассела, ця риса мала дещо спільне з представниками різних гілок адвентизму другої половини XIX ст. Наступні наукові пошуки будуть присвячені періоду публічної діяльності Рассела та його зв'язку з адвентистом Нельсоном Барбуром.

Список використаних джерел:

1. 1975 *Yearbook of Jehovah's Witnesses*. (1974). New York : Watchtower Bible and Tract Society.
2. Advent Christian Church. (n.d.). Watch Tower Publications Index 1986-2023 URL: <https://wol.jw.org/en/wol/d/r1/lp-e/1200270206>.
3. An Attack Coming From the North! (2020). *The Watchtower Announcing Jehovah's Kingdom*, 141(5), 2–7.
4. Assembling Together. (1882). *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*, 3(7–8), 5.
5. Bishop, S. W. (1876). The Wicked Dead. *The Bible Examiner*, 20(12), 365–368.
6. Carpenter, H. F. (1910). *The Scriptural Question Book*. Boston : Advent Christian Publication Society.
7. Declaration of Principles. (n.d.). Advent Christian General Conference URL: https://www.acgc.us/about/#_blank.
8. Extracts from Letters. (1874). *The Bible Examiner*, 19(2), 66.
9. Grew, H. (1848). The Son of God—No. II. *The Bible Examiner*, 3(4), 62–63.
10. Hope an Outgrowth of Confidence. (1914). *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*, 35(24), 375–378.
11. Jehovah's Witnesses Around the World. (n.d.). Jehovah's Witnesses—Official Website URL: <https://www.jw.org/en/jehovahs-witnesses/worldwide/>.
12. *Jehovah's Witnesses: proclaimers of God's kingdom*. (1993). Brooklyn, N.Y. : Watchtower Bible and Tract Society of New York.
13. Knight, G. R. (2010). *William Miller and the rise of Adventism* (pp. 228–250). Nampa, Idaho : Pacific Press Publishing Association.
14. Knox, Z. (2018). *Jehovah's Witnesses and the Secular World. From the 1870s to the Present*. London : Palgrave Macmillan.
15. Land, G. (2005). *Historical Dictionary of the Seventh-Day Adventists*. Lanham, Maryland; Toronto; Oxford : The Scarecrow Press.
16. Let Us Compare Scripture With Scripture. (2006). *The Watchtower Announcing Jehovah's Kingdom*, 127(16), 12–15.

17. Letters and Extracts. (1875). *The Bible Examiner*, 20(2), 58–63.
18. Letters Received to Febuary 26. (1876). *The Bible Examiner*, 20(6), 192.
19. Letters Received to June 20. (1875). *The Bible Examiner*, 19(10), 320.
20. Letters Received to June 25. (1874). *The Bible Examiner*, 18(10), 320.
21. Letters Received to March 21. (1874). *The Bible Examiner*, 18(7), 224.
22. Letters Received to Nov. 25. (1875). *The Bible Examiner*, 20(3), 96.
23. Letters Received to Oct. 22. (1874). *The Bible Examiner*, 19(2), 64.
24. Letters Received to Oct. 25. (1875). *The Bible Examiner*, 20(2), 64.
25. Letters Received to Sept. 25. (1875). *The Bible Examiner*, 20(1), 32.
26. Macmillan, A. H. (1957). *Faith on the March*. Englewood Cliffs, NJ. : Prentice-Hall, Inc.
27. “O God, Send Out Your Light.” (2000). *The Watchtower Announcing Jehovah’s Kingdom*, 121(6), 10–15.
28. Parcels Sent to Feb. 26. (1876). *The Bible Examiner*, 20(6), 192.
29. Parcels Sent to May 25. (1874). *The Bible Examiner*, 18(9), 288.
30. Parcels Sent to Nov. 25. (1875). *The Bible Examiner*, 20(3), 96.
31. Parcels Sent to Oct. 22. (1874). *The Bible Examiner*, 19(2), 64.
32. Penton, M. J. (2015). *Apocalypse Delayed: The Story of Jehovah’s Witnesses* (3rd ed.). Toronto; Buffalo; London : University of Toronto Press.
33. Przełom w poszukiwaniach (1869–1875). (n.d.). Szczegółowy życiorys C.T. Russella. URL: <https://www.pastorrussell.pl/zyciorys/szczegolowy-zyciorys/przelom-poszukiwaniach-1869-1875/>
34. Redeker, C. F. (2006). *Pastor C.T. Russell: Messenger of Millennial Hope, Distinguished Founder of the Bible Students and His Legacy*. Temple City, CA : Pastoral Bible Institute.
35. Russell, C. T. (1879). Supplement to Zion’s Watch Tower. URL: https://www.ctrussell.us/3e8bddb381ab8aff862566bd000abc73/33e1016b42c0447d862566e30016076b_7b4ad6db.html.
36. Russell, C. T. (1890). Harvest Gathering and Siftings. *Zion’s Watch Tower and Herald of Christ’s Presence*, 11(6), 3–7.
37. Russell, C. T. (1894). Harvest Siftings. *Zion’s Watch Tower and Herald of Christ’s Presence (Extra Edition)*, 15(8), 89–119.
38. Russell, C. T. (1906). Harvest Gathering and Siftings. *Zion’s Watch Tower and Herald of Christ’s Presence*, 27(14), 228–237.
39. Russell, C. T. (1916). Harvest Gathering and Siftings. *The Watch Tower and Herald of Christ’s Presence*, 37(11), 170–175.
40. Russell, C. T. (1979). *Pastor Russell’s Convention Discourses – 1906–1916*. Chicago: Chicago Bible Students Publishing.
41. Russell, C. T. (n.d.). *Harvest Gleanings. Newspaper Sermons* (Vol. 2; Chicago Bible Students Book Republishing Committee, Ed.). Chicago: Chicago Bible Students Publishing.
42. Schulz, B. W. (2014). *A Separate Identity: Organizational Identity Among Readers of Zion’s Watch Tower: 1870-1887* (Vol. 1). Fluttering Wings Press.
43. Sing to Jehovah! (2010). *The Watchtower Announcing Jehovah’s Kingdom*, 131(24), 20–24.
44. Storrs, G. (1877). The Lord’s Supper. *The Bible Examiner*, 21(5), 131–134.
45. Szczegółowy życiorys C.T. Russella. (n.d.). PastorRussell.pl. URL: <https://www.pastorrussell.pl/zyciorys/szczegolowy-zyciorys/>.
46. True Christians Respect God’s Word. (2012). *The Watchtower Announcing Jehovah’s Kingdom*, 133(2), 4–8.
47. Working in the “Field”–Before the Harvest. (2000). *The Watchtower Announcing Jehovah’s Kingdom*, 121(20), 25–30.
48. Zydek, F. (2016). *Charles Taze Russell: Jego życie i czasy. Człowiek, Millennium i posłannictwo*. Białogard : Straż.
49. Zygmunt, J. F. (1967). *Jehovah’s Witnesses: A Study of Symbolic and Structural Elements in the Development and Institutionalization of a Sectarian Movement* (PhD dissertation). Chicago.
50. Боже Царство править! (2014). Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania.
51. Куриляк, В., & Орловський, Р. (2022). Дитинство та юність Чарльза Тейза Рассела – засновника Товариства Варгової Башти. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*, 33 (72)(4), 196–203.
52. Свідки Єгови. (2014). PISY Retrieved from: https://risu.ua/svidki-yegovi_n69051.
53. Рассел, Ч. Т. (2020). *Божий План Віків*. Laymen’s Home Missionary Movement (LHMM).
54. Яроцький, П. (Ed.). (2008). *Історія релігії в Україні: у 10-ти т. Пізній протестантизм в Україні (п’ятидесятники, адвентисти, Свідки Єгови)* (Vol. 6). Київ-Дрогобич : Сурма С.

References:

1. *1975 Yearbook of Jehovah's Witnesses*. (1974). New York : Watchtower Bible and Tract Society.
2. Advent Christian Church. (n.d.). Watch Tower Publications Index 1986-2023 Retrieved from: <https://wol.jw.org/en/wol/d/r1/lp-e/1200270206>.
3. An Attack Coming From the North! (2020). *The Watchtower Announcing Jehovah's Kingdom*, 141(5), 2–7.
4. Assembling Together. (1882). *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*, 3(7–8), 5.
5. Bishop, S. W. (1876). The Wicked Dead. *The Bible Examiner*, 20(12), 365–368.
6. Carpenter, H. F. (1910). *The Scriptural Question Book*. Boston : Advent Christian Publication Society.
7. Declaration of Principles. (n.d.). Advent Christian General Conference. Retrieved from: https://www.acgc.us/about/#_blank.
8. Extracts from Letters. (1874). *The Bible Examiner*, 19(2), 66.
9. Grew, H. (1848). The Son of God—No. II. *The Bible Examiner*, 3(4), 62–63.
10. Hope an Outgrowth of Confidence. (1914). *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*, 35(24), 375–378.
11. Jehovah's Witnesses Around the World. (n.d.). Jehovah's Witnesses—Official Website. Retrieved from: <https://www.jw.org/en/jehovahs-witnesses/worldwide/>.
12. *Jehovah's Witnesses: proclaimers of God's kingdom*. (1993). Brooklyn, N.Y. : Watchtower Bible and Tract Society of New York.
13. Knight, G. R. (2010). *William Miller and the rise of Adventism* (pp. 228–250). Nampa, Idaho : Pacific Press Publishing Association.
14. Knox, Z. (2018). *Jehovah's Witnesses and the Secular World. From the 1870s to the Present*. London : Palgrave Macmillan.
15. Land, G. (2005). *Historical Dictionary of the Seventh-Day Adventists*. Lanham, Maryland; Toronto; Oxford : The Scarecrow Press.
16. Let Us Compare Scripture With Scripture. (2006). *The Watchtower Announcing Jehovah's Kingdom*, 127(16), 12–15.
17. Letters and Extracts. (1875). *The Bible Examiner*, 20(2), 58–63.
18. Letters Received to February 26. (1876). *The Bible Examiner*, 20(6), 192.
19. Letters Received to June 20. (1875). *The Bible Examiner*, 19(10), 320.
20. Letters Received to June 25. (1874). *The Bible Examiner*, 18(10), 320.
21. Letters Received to March 21. (1874). *The Bible Examiner*, 18(7), 224.
22. Letters Received to Nov. 25. (1875). *The Bible Examiner*, 20(3), 96.
23. Letters Received to Oct. 22. (1874). *The Bible Examiner*, 19(2), 64.
24. Letters Received to Oct. 25. (1875). *The Bible Examiner*, 20(2), 64.
25. Letters Received to Sept. 25. (1875). *The Bible Examiner*, 20(1), 32.
26. Macmillan, A. H. (1957). *Faith on the March*. Englewood Cliffs, NJ. : Prentice-Hall, Inc.
27. "O God, Send Out Your Light." (2000). *The Watchtower Announcing Jehovah's Kingdom*, 121(6), 10–15.
28. Parcels Sent to Feb. 26. (1876). *The Bible Examiner*, 20(6), 192.
29. Parcels Sent to May 25. (1874). *The Bible Examiner*, 18(9), 288.
30. Parcels Sent to Nov. 25. (1875). *The Bible Examiner*, 20(3), 96.
31. Parcels Sent to Oct. 22. (1874). *The Bible Examiner*, 19(2), 64.
32. Penton, M. J. (2015). *Apocalypse Delayed: The Story of Jehovah's Witnesses* (3rd ed.). Toronto; Buffalo; London : University of Toronto Press.
33. Przełom w poszukiwaniach (1869-1875). (n.d.). Szczegółowy życiorys C.T. Russella. Retrieved from: <https://www.pastorrussell.pl/zyciorys/szczegolowy-zyciorys/przelom-poszukiwaniach-1869-1875/> [in Polish].
34. Redeker, C. F. (2006). *Pastor C.T. Russell: Messenger of Millennial Hope, Distinguished Founder of the Bible Students and His Legacy*. Temple City, CA : Pastoral Bible Institute.
35. Russell, C. T. (1879). Supplement to Zion's Watch Tower. Retrieved from: https://www.ctrussell.us/3e8bddb381ab8aff862566bd000abc73/33e1016b42c0447d862566e30016076b_7b4ad6db.html.
36. Russell, C. T. (1890). Harvest Gathering and Siftings. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*, 11(6), 3–7.
37. Russell, C. T. (1894). Harvest Siftings. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence (Extra Edition)*, 15(8), 89–119.
38. Russell, C. T. (1906). Harvest Gathering and Siftings. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*, 27(14), 228–237.
39. Russell, C. T. (1916). Harvest Gathering and Siftings. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*, 37(11), 170–175.

40. Russell, C. T. (1979). *Pastor Russell's Convention Discourses – 1906–1916*. Chicago: Chicago Bible Students Publishing.
41. Russell, C. T. (n.d.). *Harvest Gleanings. Newspaper Sermons* (Vol. 2; Chicago Bible Students Book Republishing Committee, Ed.). Chicago: Chicago Bible Students Publishing.
42. Schulz, B. W. (2014). *A Separate Identity: Organizational Identity Among Readers of Zion's Watch Tower: 1870–1887* (Vol. 1). Fluttering Wings Press.
43. Sing to Jehovah! (2010). *The Watchtower Announcing Jehovah's Kingdom*, 131(24), 20–24.
44. Storrs, G. (1877). The Lord's Supper. *The Bible Examiner*, 21(5), 131–134.
45. Szczegółowy życiorys C.T. Russella. (n.d.). PastorRussell.pl. Retrieved from: <https://www.pastorrussell.pl/zyciorys/szczegolowy-zyciorys/> [in Polish].
46. True Christians Respect God's Word. (2012). *The Watchtower Announcing Jehovah's Kingdom*, 133(2), 4–8.
47. Working in the "Field" – Before the Harvest. (2000). *The Watchtower Announcing Jehovah's Kingdom*, 121(20), 25–30.
48. Zydek, F. (2016). *Charles Taze Russell: Jego życie i czasy. Człowiek, Millennium i posłannictwo*. Białogard : Straż.
49. Zygmunt, J. F. (1967). *Jehovah's Witnesses: A Study of Symbolic and Structural Elements in the Development and Institutionalization of a Sectarian Movement* (PhD dissertation). Chicago.
50. *Bozhe Tsarstvo pravyt! [God's Kingdom rules!]* (2014). Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania. [in Ukrainian].
51. Kuryliak, V., & Orlovskiy, R. (2022). Dytynstvo ta yunist Charlza Teiza Rassela – zasnovnyka Tovarystva Vartovoi Bashty [Childhood and youth of Charles Taze Russell, founder of the Watch Tower Society]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky*, 33 (72)(4), 196–203. [in Ukrainian].
52. Svidky Yehovy [Jehovah's Witnesses]. (2014). RISU. Retrieved from: https://risu.ua/svidki-yegovi_n69051 [in Ukrainian].
53. Russel, Ch. T. (2020). *Bozhyi Plan Vikiv [God's Plan of the Ages]*. Laymens Home Missionary Movement (LHMM). [in Ukrainian].
54. Yarotskyi, P. (Ed.). (2008). *Istoriia religii v Ukraini: u 10-ty t. Piznii protestantyzm v Ukraini (piatydesiatnyky, adventysty, Svidky Yehovy) [History of religion in Ukraine: in 10 volumes. Late Protestantism in Ukraine (Pentecostals, Adventists, Jehovah's Witnesses)]* (Vol. 6). Kyiv-Drohobych : Surma S. [in Ukrainian].